

ФОНОЛОГІЯ (від грец. φωνή — голос, звук і ...логія) — розділ **мовознавства**, що вивчає звукову будову **мови** як систему одиниць і їхніх функцій. Зародження Ф. пов'язують із поняттям фонемі, проте нині вона сфокусована також на інших одиницях і явищах звукової форми, яким властиве функціональне, семантичне навантаження в мовній системі. Тому дисципліна в широкому сенсі охоплює: фонематику (досліджує вокалізм і консонантизм), силабеміку (вивчає парадигматичні й синтагматичні відношення складів), фонотактику (зосереджена на закономірностях фонемних комбінацій в межах слів), інтонологію (аналізує **інтонацію** як засіб передачі комунікативних намірів та структурування висловлення), **акцентологію** (досліджує **наголос** як засіб смислового і структурного виділення мовних одиниць). Основою Ф., однак, лишається вчення про фонему. Як і інші мовознавчі дисципліни, Ф. буває синхронічною і діахронічною.

Ф. перебуває в тісному взаємозв'язку з **фонетикою**, хоча їхні дослідницькі завдання відрізняються. У тих чи інших лінгвістичних традиціях існують неоднакові підходи до цих галузей: одні дослідники вважають Ф. частиною фонетики (функціональною фонетикою), інші — навпаки, підпорядковують фонетику науці про фонему. Історично першою виникла фонетика як вчення про артикуляційні й акустичні характеристики звуків, а Ф. сформувалася згодом як дисципліна, що вивчає їх функціональний аспект. У соссюрівській дихотомії мови і мовлення (*langue* vs *parole*) фонетика асоційована з мовленням, а Ф. — з мовою, становлячи її окремий емічний рівень, тож термін «фонологія» вживають на позначення не лише розділу лінгвістики, а й фонологічної системи мови (вокалізм, консонантизм, система наголосів, тонів, інтоном тощо). У сучасному мовознавстві ці галузі найчастіше диференціюють так: фонетика досліджує звукову матерію мови, а Ф. — її організацію в мовній системі. Якщо фонетика фіксує всі можливі звукові явища, то Ф. виокремлює лише семантизовані, тобто такі, що є значущими для мови. Водночас у Ф. цікавляться будь-якими фонетичними явищами. Наприклад, склади в більшості мов світу не мають розрізнявальної функції, тож їх не завжди вважають фонологічними одиницями, проте вони лишаються важливою категорією для фонологічного аналізу як у тональних, так і нетональних мовах. Це засвідчує труднощі чіткого розмежування фонетики і Ф. як окремих дисциплін.

Становлення й розвиток фонології

Визначення та характер взаємозв'язку між звуком і

фонемою мають різне трактування в лінгвістичних школах світу. Вчення про фонему започаткував **Я. Бодуен де Куртене**, який визначав її як психофізіологічну одиницю, що існує у свідомості мовців. Термін «фонема» ще раніше запропонував французький лінгвіст А. Дюфріш-Деженетт як синонім до слова «мовний звук» (*Sprachlaut*), утворивши його за грецьким зразком, а згодом його вжив і Ф. де Соссюр у праці «*Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*» (1879) в контексті індоєвропейської вокалізму, хоча також без фонологічного розуміння. Учні Я. Бодуена де Куртене, передусім **Л. Щерба**, розвинули його ідеї, надавши фонемі смислорозрізнявальної функції. Згодом науковці Празького лінгвістичного гуртка (**М. Трубецький**, **Р. Якобсон**, **С. Карцевський**) обґрунтували статус фонемі та виклали основні ідеї Ф. на 1-му Міжнародному конгресі лінгвістів (Гаага, 1928). Водночас теорію фонемі розвивали в інших країнах Європи та США.

Представники **Празької фонологічної школи** фонему визначали як сукупність дистинктивних ознак — таких властивостей, що дозволяють її протиставляти іншим одиницям, вказуючи на опозитивні зв'язки між ними. Наприклад, українська фонема /т/ системно протиставляється іншим передньоязиковим приголосним за дзвінкістю (наприклад, «точка — «дочка») й м'якістю («тикати — «тікати»), завдяки чому вона посідає своє конкретне місце у фонологічній системі. Такий підхід дає змогу розглядати фонему не як ізольовану одиницю, а як вузол дистинктивних відношень у системі. Цей спосіб аналізу відомий як опозитивний метод, або метод системних опозицій. У межах цієї концепції виокремлюють 3 типи опозицій: приватні — коли відмінність між одиницями зумовлена наявністю або відсутністю певної ознаки (наприклад, якщо у дзвінкого приголосного /д/ прибрати ознаку дзвінкості, отримаємо глухий /т/); градуальні — коли різниця між одиницями полягає у поступовій зміні певної ознаки, що виявляється на акустичному або артикуляційному рівні (наприклад, ступені відкритості голосних у французькій мові /i/ — /e/ — /ε/ — /a/: високий передній /i/ у слові «vite» [vit], середній закритий /e/ у слові «été» [ete], середній відкритий /ε/ у слові «fête» [fet], відкритий центральний /a/ у слові «patte» [pat]); еквіполентні — коли обидві одиниці мають рівнозначні, але різні ознаки, і жодна з них не є модифікацією іншої (наприклад, /с/ і /ш/ розрізняються за місцем творення, але не можна сказати, що один із них виникає внаслідок додавання чи усунення ознаки, притаманної іншому).

Ленінградська фонологічна школа (Л. Щерба та ін.) у багатьох аспектах перевернується з Празькою,

проте більше акцентує мовленнєвий бік і фактично унеможливує розуміння фонему поза звуком. У цьому підході фонему трактують як функціональну мовну одиницю — інваріант (психофізіологічне уявлення про звук), що об'єднує ряд позиційних, факультативних чи комбінаторних варіантів, здатних у мовленні розрізняти значення слів. Наприклад, у російських словах *стиль* і *стол* звук [с] має дещо різну артикуляцію та акустичну характеристику, але в обох випадках є варіантом однієї фонему /с/. Спільні ознаки цих варіантів, що зберігаються в різних позиціях, становлять інваріант фонему.

Дослідження російської мови дало підґрунтя для появи ще однієї — **Московської фонологічної школи** (Р. Аванесов та ін.), де сформувався поняття морфематизму, коли фонему розглядають як функціональну одиницю, ґрунтуючись на морфемній структурі мови. Тут інваріант фонему визначається не звуковими ознаками, а її стабільністю в межах морфеми та здатністю брати участь у морфологічних чергуваннях; крім цього, застосовано поняття архіфонему, коли фонемна стабільність відсутня. Наприклад, звуки [к] і [ч] розглядають як варіанти однієї фонему у випадку чергування «рука» — «ручка», оскільки містяться в межах однієї морфеми. Натомість у парі «сад» — «сада» звук [д] у першому слові перебуває у слабкій позиції та реалізується в російській мові як [т], унаслідок чого опозиція між фонемами /д/ і /т/ нейтралізується. У таких випадках вдаються до архіфонему, щоб зберегти морфемну ідентичність попри фонетичну зміну (зокрема, у наведеному прикладі говорять про архіфонему /Т/, що охоплює фонему /д/ і /т/). Концепція Московської фонологічної школи про єдність фонему в межах морфеми була згодом розширена в межах діяхронічної фонології. Так, В. Журавльов висунув гіпотезу про **групофонему** — найменші фонологічні одиниці, комплекси звуків, притаманні праслов'янському періоду. Їхнє руйнування спричинило появу закону відкритого складу, монофтонгізацію дифтонгів та, зрештою, формування систем вокалізму й консонантизму.

Питання співвідношення інваріанта та варіантів фонему дістало подальшого розвитку в **Американській фонологічній школі** (Л. Блумфілд, Е. Сепір, Ч. Гокетт, К. Пайк), де введено метод дистрибутивного аналізу, при якому встановлюють сукупність усіх позицій і оточень, де може з'являтися звук. Якщо два звуки ніколи не з'являються в однакових позиціях (мають комплементарну дистрибуцію), їх вважають алофонами, тобто варіантами однієї фонему. Якщо ж звуки можуть бути в тих самих позиціях і при цьому змінювати значення слів (мають контрастивну дистрибуцію), їх кваліфікують як окремі фонему. Наприклад, в англійській мові придиховий [p^h] на початку складу («*pin*») і неаспірований [p] після [s] («*spin*») є алофонами фонему /p/, оскільки жодного разу не проти-

ставляються в однаковій позиції; натомість /p/ і /b/ у парах «*pit*» — «*bit*», «*car*» — «*cab*» є окремими фонемами. У межах американської дескриптивної традиції, з огляду на концепцію Празької фонологічної школи про опозитивний аналіз, утвердився метод мінімальних пар — зіставлення слів, що відрізняються лише одним звуком і тому мають різне значення (наприклад, англ. «*car*» — «*cab*» або укр. «тіло» — «діло»). Цей підхід виявився ефективним засобом виявлення фонем і нині є універсальним інструментом фонологічного аналізу. Крім того, американські фонологи (К. Пайк, Дж. Трейгер, Г. Сміт) розглядали інтонацію як фонологічну категорію, вбачаючи в ній смислорозрізнювальне використання тонових рівнів в англійській мові.

Заслугує на увагу **британська фонологічна традиція** (Д. Джонс, А. Гімсон, Дж. Ферт), у якій запропоновано теорію фонему як сімейства звуків — узагальнення конкретних звукових реалізацій, а також упроваджено поняття кардинальних голосних — таких, що формують систему еталонних звуків, яка дозволяє уніфіковано описувати вокалізм будь-якої мови. Водночас окремі її представники критично ставились до надмірної зосередженості на фонемі й запропонували розширити об'єкт Ф., зокрема за рахунок просодичних явищ. Важливими є напрацювання **французьких фонологів** (А. Мартіне), де фонему розглянуто з позицій принципу економії, згідно з яким мова прагне до балансу між комунікативними потребами і структурою: фонологічна система будь-якої мови має містити мінімально необхідну кількість одиниць (зокрема фонем), достатню для надійного розрізнення значень.

Цілком новою концепцією постає **генеративна фонологія** (Н. Хомський, М. Галле). У ній фонема відходить на другий план, натомість центральне місце посідають фонологічні моделі морфем і слів. Фонему розглядають як пучок (набір) дистинктивних ознак, кожен з яких формалізують у бінарній системі (позначається знаком «+» або «-» залежно від наявності відповідної властивості), а морфеми та слова моделюють як лінійні послідовності таких ознак. Наприклад, фонологічне представлення слова «кінь» може бути подане так: [-голосний, -дзвінкий, +проривний, +шумний, +твердий, +задньоязиковий], [+голосний, +передній, +високий, -огублений, +наголос], [-голосний, +дзвінкий, +сонорний, +носовий, +м'який, +передньоязиковий]. У цьому прикладі використано ознаки, прийняті в українській фонетичній традиції, що допомагає усвідомити принципи моделювання; проте в межах генеративної Ф. застосовують власну універсальну систему ознак, що має дещо інший вигляд. На відміну від Празької школи, де такі ознаки мають системно-функціональний характер і діють, щоб забезпечити протиставлення у фонологічній системі, в генеративній Ф. їх трактують як формалізовані акустико-

артикуляційні параметри, що описують звуки незалежно від їхньої опозитивної ролі в певній мові. Основне завдання в генеративній Ф. — виявити правила, що керують змінами послідовностей цих ознак у конкретних звукових контекстах, наприклад, як у випадку «кінь» → «коня». Такий підхід дає змогу формалізувати фонологічні процеси як операції над ознаками, замінюючи традиційне оперування поняттями варіантів (алофонів) фонем. Концепція виявилася ефективною для англійської мови, де між морфемною структурою слова і його реальною вимовою часто спостерігаються істотні розбіжності, які, втім, підлягають точному опису через фонологічні правила. Водночас для багатьох інших мов ця теорія менш вдала.

Автосегментна фонологія (Дж. Голдсміт), що постала як відповідь на обмеження лінійної генеративної моделі, є спробою її вдосконалення шляхом представлення фонологічної структури як багаторівневої. Цей підхід став ефективним для опису тональних мов, де такі ознаки, як тон або назальність, не обов'язково прив'язані до окремих звуків, а можуть поширюватися на звукосполуки.

У 1980-х рр. під впливом експериментально-фонетичного методу (особливо праць Г. Фанта), а також досягнень нейролінгвістики та когнітивної науки зародилася **лабораторна фонологія** — напрям, що переосмислює традиційну Ф. крізь призму емпіричних даних акустичної й артикуляційної фонетики. Можна сказати, щербівське розуміння фонем, коли вона існує у нерозривному зв'язку зі звуком, знаходить своє продовження у цьому сучасному підході. Лабораторна Ф. розглядає фонологічну систему мови як когнітивну репрезентацію, що має нейрофізіологічну основу — формується й обробляється в мозку, реалізується у мовленні та може бути вивчена через його акустичні й артикуляційні параметри. Інакше кажучи, фонологічні одиниці обов'язково мають акустично-артикуляційні інваріанти, на пошуку яких і сфокусована лабораторна Ф. Ще тісніше зближення фонетики й Ф. демонструє **артикуляційна фонологія**, яка прагне пояснити фонологічні закономірності через особливості будови та моторики мовленнєвого апарату. У цій концепції корелятом фонем виступає артикуляційний жест — цілісний рух мовного органа, що має чіткі просторові й часові параметри (К. Броуман, Л. Голдстайн).

Сучасна Ф. інтегрує найпродуктивніші ідеї всіх наукових традицій, адаптуючи їх до особливостей конкретних мов або безпосередньо до визначеної дослідницької мети. Нині **фонемою** прийнято називати найменшу одиницю звукової будови мови, що, з одного боку, дозволяє розпізнавати й розрізняти одиниці вищого порядку (морфем, слова), а з іншого — слугує мовним матеріалом для їх творення, виступаючи своєрідним «атомом» мови. Це розуміння є фактично узагальненням різних фонологічних концепцій. Основні завдання Ф. пов'язані передусім з фонематикою: виявле-

ння і опис фонемної системи мови, встановлення дистинктивних ознак, що забезпечують протиставлення між одиницями; дослідження реалізації фонем у мовленні, позиційних і контекстуальних змін (чергування, нейтралізації), фонологічних процесів (асиміляція, дисиміляція, редукція, елізія тощо); встановлення співвідношення між звуковим і морфемним рівнями, а також розроблення теоретичних моделей, що пояснюють функціонування звукової системи мови в синхронії та діяхронії.

Для виділення фонем у мовній системі нині використовують низку лінгвістичних і психолінгвістичних критеріїв:

- метод мінімальних пар — зіставлення слів, що відрізняються лише одним звуком при збереженні всіх інших елементів (наприклад, «пити — бити»), це свідчить про наявність двох окремих фонем;
- метод системного опозитивного аналізу — встановлення всієї сукупності опозицій, у яких бере участь певна фонема на тлі інших одиниць системи (дозволяє виявити місце фонем в системі, а також чітко відмежувати її від варіантів);
- аналіз дистрибуції звуків — вивчення їхнього розташування в словах і позиційної варіативності (на початку, у середині, в кінці слова, перед певними звуками тощо), що дає змогу зрозуміти, чи звуки перебувають у вільному варіюванні чи у дистинктивному протиставленні;
- інтуїція носіїв мови — сприйняття звуків як однакових або різних у мовній свідомості (наприклад, носії української мови розрізняють [i] та [и] як різні звуки, тоді як для іноземців ця різниця у словах може бути невідчутною);
- експериментальні дані — з'ясування фізіологічних чи акустичних показників, які дозволяють носіям мови сприймати звуки як однакові чи різні (наприклад, формантна структура українських [i] та [и] має істотні відмінності, що підтверджує їхню окрему фонематичну реалізацію);
- ознака непорушності значення — якщо заміна одного звука на інший змінює значення слова, то йдеться про різні фонем (наприклад, у слові «рис» заміна [p] на [л], [м], [п] чи будь-який інший звук спричиняє втрату семантики).

Ознаки фонем у Ф. поділяють на три основні типи:

1. класифікаційні — визначають загальний тип звука (чи є він голосним чи приголосним, сонорним чи шумним, дзвінким чи глухим тощо). Їх використовують для систематизації фонем, але вони не завжди виконують функцію смислорозрізнення;
2. диференційні (дистинктивні) — забезпечують розрізнення фонем у межах мовної системи (наприклад, ознака «дзвінкість» є диференційною в парі /б/ — /п/, оскільки її наявність чи відсутність змінює значення

слів на зразок «бік» — «п'ік»);

3. інтегральні — спільні риси, характерні для кількох фонем, але за якими вони не протиставляються (наприклад, назалізація чи палаталізація може бути спільною для цілої групи звуків, але не виконувати дистинктивної функції в конкретній мові).

Українська фонологія

Українська Ф. зосереджена на описі системи вокалізму та консонантизму — як у літературній мові, так і в діалектах. Її розвиток демонструє перехід від психологічного трактування фонем як образу звука в мовній свідомості (Є. Тимченко, М. Йогансен, О. Курило) до структурно-функціонального підходу, в якому фонему розглядають як абстрактну одиницю, що забезпечує розрізнення мовних значень і бере участь у побудові мовної системи (О. Синявський, М. Наконечний, П. Коструба, Н. Тоцька та ін.). Одного з перших серед українських мовознавців, хто вжив термін «фонема», вважають М. Йогансена — у його посібнику «Украинский язык» (К., 1923) фонемами названо «типи звуків». У статті «Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)» («Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства», 1927) він розглядає фонему як одиницю мовної свідомості, пов'язану з мовною нормою — вона оприявнюється за умов усвідомленого контролю над мовою, притаманного освіченим мовцям (інтелігенції). Натомість неконтрольоване мовлення, до якого дослідник уналежнює діалектне, функціонує без опори на такі одиниці, як фонема.

Унаслідок різного трактування фонем та застосування неоднакових ознак для її розрізнення кількісний і якісний склад вокалізму й консонантизму української мови у працях різних дослідників першої половини 20 ст. істотно контрастує. Наприклад, К. Тимченко в «Курсі історії українського язика» (К., 1927) визначив 30 приголосних і 7 голосних. О. Синявський у праці «Спроба звукової характеристики літературної української мови» («Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства», 1929, т. 2) нарахував 102 фонем: 90 приголосних і 12 голосних. О. Курило у статті «До поняття фонема» («Збірник Секції граматики української мови», К., 1930, кн. 1) обґрунтувала 55 фонем: 44 приголосні та 11 голосних. М. Наконечний у «Курсі сучасної української літературної мови» (К., 1951) описав 50 фонем: 6 голосних і 44 приголосні. Така розбіжність зумовлена передусім тим, що напівм'які приголосні протиставляли твердим і м'яким (градуальна опозиція), подовжені — коротким (привативна опозиція), а наголошені голосні — ненаголошеним (привативна). Згодом було доведено, що ці ознаки є не диференційними, а інтегральними, тобто не визначають фонемного статусу. Зокрема, П. Коструба у «Фонетичі сучасної української літературної

мови» (Л., 1963), використовуючи метод мінімальних пар, визначив, що в українській мові функціонує 32 приголосні та 6 голосних фонем. У зв'язку з науковим внеском П. Коструби говорять про Львівську фонологічну школу, для якої характерні тісний зв'язок між фонемою й морфемою, чітке розмежування фонологічного та фонетичного рівнів, а також відмежування сучасних морфонологічних процесів від історичних. Згодом Н. Тоцька у праці «Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія» (К., 1981) закріпила уявлення про 38-фонемну систему, застосувавши до них експериментально-фонетичний аналіз на засадах невіддільності звуків і фонем та з урахуванням їхніх конститутивної, розрізнявальної та розпізнавальної функцій. Праці Н. Тоцької, Л. Скалосуб фактично репрезентують зародження української лабораторної фонології; акустичні кореляти фонем шукали Л. Хоменко, М. Губарев. Між тим, продовжують траплятися погляди, які відступають від загальноприйнятих теорій. Наприклад, В. Перебийніс, Ю. Карпенко, слідом за З. Штібером, К. Дейною, ставлять під сумнів самостійний фонемний статус /и/, розглядаючи її не як окрему фонему, а як варіант фонем /i/, що таким стає у позиції після твердих приголосних.

Еволюцію української фонологічної системи, починаючи з праслов'янського періоду, вичерпно описав видатний мовознавець Ю. Шевельов у монографії «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (Heidelberg, 1979). Такий рівень історико-фонологічного аналізу мають лише деякі мови з потужною філологічною традицією (зокрема англійська, німецька, французька, іспанська).

Рекомендована література

1. Сунцова І. Фонема // Мовознавство. 1934. № 2;
2. Калнынь Л. Э., Масленникова Л. И. Сопоставительная модель фонологической системы славянских диалектов. Москва, 1981;
3. S. R. Anderson. Phonology in the Twentieth Century: Theories of Rules and Theories of Representations. New York, 1985;
4. Историческая типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология. К., 1986;
5. T. R. Carlton. Introduction to the phonological history of the Slavic languages. Columbus, 1991;
6. Phonological Knowledge: Conceptual and Empirical Issues. Oxford, 2000;
7. Gussmann E. Phonology Analysis and Theory. Cambridge, 2002;
8. Скалосуб Л. Фонологія // Українське мовознавство. 2007. Вип. 37;
9. Хоменко Л. Фонетика і фонологія сучасної української

- літературної мови // Fonetyka. Fonologia. Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Opole, 2007;
10. Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики. Ніжин, 2012;
11. Асїїв Л. Львівська фонологічна школа і проблеми сучасної української морфонології // Україноцентризм наукового сумління: Зб. наук. пр. на пошану професора Зеновія Терлака. Л., 2014;
12. B. Pompino-Marschall, E. Steriopolo, M. Žygis. Ukrainian // J. of the International Phonetic Association. 2016. Vol. 47, № 3;
13. Manual of Romance Phonetics and Phonology. Berlin; Boston, 2022.
- О. С. Іщенко*

Бібліографічний опис:

Фонологія / О. С. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2025. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-890699>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).